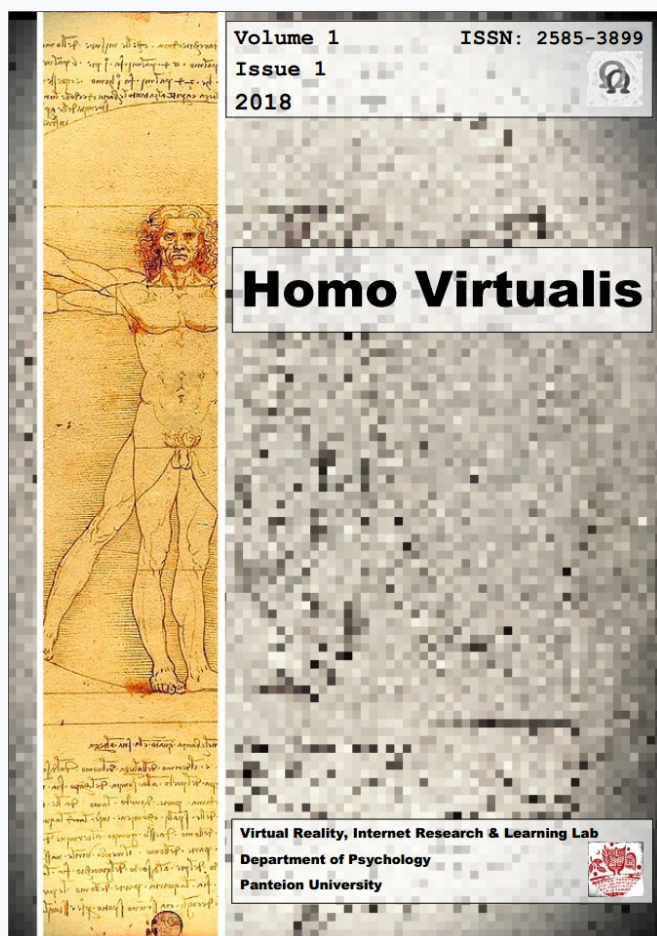

Homo Virtualis

Vol 1, No 1 (2018)

Inaugural Issue

From social media and grassroots movements to Mark Zuckerberg's vision for building global community: Entropy and organization on the Internet

Alexios Brailas, Christina Gkini, Maria Koletsi, Georgios Vagias, Stella Barmpati, Dimitris Karras

doi: [10.12681/homvir.19069](https://doi.org/10.12681/homvir.19069)

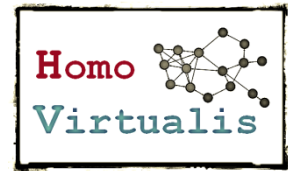
Copyright © 2018, Alexios Brailas, Christina Gkini, Maria Koletsi, Georgios Vagias, Stella Barmpati, Dimitris Karras

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

To cite this article:

Brailas, A., Gkini, C., Koletsi, M., Vagias, G., Barmpati, S., & Karras, D. (2018). From social media and grassroots movements to Mark Zuckerberg's vision for building global community: Entropy and organization on the Internet. *Homo Virtualis*, 1(1), 13–34. <https://doi.org/10.12681/homvir.19069>

**From social media and grassroots movements
to Mark Zuckerberg's vision for building global community:
Entropy and organization on the Internet**

**Brailas Alexios¹, Gkini Christina², Koletsi Maria³,
Vagias Ch. Georgios⁴, Barmpati Stella⁵, Karras Dimitris⁶**

Abstract: Starting from the grassroots movements and the Arabic spring we examine the utopic views of social media as they emerged at the dawn of the 21st century. Inspired by Umberto Eco's dystopic notion of an *army of idiots* we analyze the techno-social dynamics of trumpism, Brexit and the global raise of extremist voices on social media over the past decade. How these phenomena relate to the techno-social complexity of the modern world? Is Trump's successful presidential campaign related to social media dynamics, and to an army of idiots that emerged due to this dynamics? How specific social media affordances, like spreadability, searchability, anonymity, pseudonymity and echo chambers contribute to the emergence of a brand new, complex and unpredictable, social landscape? To address these questions, we take into consideration the last Mark Zuckerberg's manifest *Building Global Community* (published on February, 2017) and we argue on how Logos-driven, virtual communities can play a critical role in an era of liquid reality, destabilization and unpredictability.

Keywords: *grassroots, trumpism, Brexit, army of idiots, building global community, entropy, complexity, self-organization, negentropy, echo chambers*

¹ Postdoctoral Researcher, Department of Psychology, Panteion University of Social and Political Sciences. E-mail: abrailas@panteion.gr.

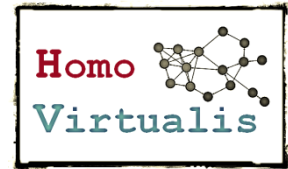
² Psychologist, Department of Psychology, Panteion University of Social and Political Sciences. E-mail: christina_gini@hotmail.com.

³ Postdoctoral Researcher, Department of Psychology, Panteion University of Social and Political Sciences. E-mail: mkoletsi@panteion.gr.

⁴ PhD Candidate, Department of Psychology, Panteion University of Social and Political Sciences. E-mail: george.vayias@gmail.com.

⁵ PhD Candidate, Department of Psychology, Panteion University of Social and Political Sciences. E-mail: stellabarbati@gmail.com.

⁶ PhD Candidate, Department of Psychology, Panteion University of Social and Political Sciences. E-mail: diadikos@gmail.com.

Από τα διαδικτυακά κινήματα πολιτών στο όραμα του Mark Zuckerberg για την οικοδόμηση της παγκόσμιας κοινότητας: Εντροπία και οργάνωση στο διαδίκτυο

Μπράιλας Αλέξιος¹, Γκίνη Χριστίνα², Κωλέτση Μαρία³,
Βάγιας Χ. Γεώργιος⁴, Μπαρμπάτη Στέλα⁵, Καρράς Δημήτρης⁶

Περίληψη: Με αφετηρία τα διαδικτυακά κινήματα πολιτών και την Αραβική Άνοιξη θα προσεγγίσουμε την ουτοπική θεώρηση των social media της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα. Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε τη δυστοπική οπτική του «στρατού των ηλιθίων» κατά τον Ουμπέρτο Έκο, και θα διερευνήσουμε τα σύγχρονα προβληματικά φαινόμενα του «τραμπισμού», του Brexit και της παγκόσμιας ανόδου των εξτρεμιστικών φωνών στα social media που παρατηρείται εντονότερα στη δεύτερη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα. Πώς αυτά τα φαινόμενα μπορεί να συνδέονται μεταξύ τους και με την σύγχρονη τεχνο-κοινωνική δυναμική του διαδικτύου; Μήπως η εκλογική επιτυχία του Donald Trump οφείλεται εν μέρει στα social media και σε ένα συνακόλουθο «στρατό ηλιθίων» που σε μία άλλη εποχή δεν θα είχε τρόπο να συγκροτηθεί; Τέλος, με αφορμή το πρόσφατο μανιφέστο του Mark Zuckerberg *Building Global Community*, θα διερευνήσουμε αν και με ποιο τρόπο οι νοσηματοδοτημένες ανθρώπινες δυνητικές κοινότητες μπορούν να αποτελέσουν τροχοπέδη στην εντροπία των διαδικτυακών κοινωνικών μέσων και μία ελπιδοφόρα προοπτική για το μέλλον του διαδικτύου συνολικά.

Λέξεις κλειδιά: κινήματα βάσης, Brexit, στρατός ηλιθίων, κοινότητα, εντροπία, πολυπλοκότητα, αυτο-οργάνωση, ανωτροπία, echo chambers

¹ Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. E-mail: abraillas@panteion.gr.

² Ψυχολόγος, απόφοιτος Τμήματος Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. E-mail: christina_gini@hotmail.com.

³ Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. E-mail: mkoletsi@panteion.gr.

⁴ Υποψήφιος διδάκτωρ, Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. E-mail: george.vayias@gmail.com.

⁵ Υποψήφιος διδάκτωρ, Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. E-mail: stellabarbati@gmail.com.

⁶ Υποψήφιος διδάκτωρ, Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. E-mail: diadikos@gmail.com.

Εισαγωγή

Η τεχνολογική υποδομή και οι πρώτες υπηρεσίες του διαδικτύου άρχισαν να αναπτύσσονται στις δεκαετίες του '60 και του '70 στις ΗΠΑ. Στην πρώτη του μορφή, το διαδίκτυο προσέφερε τη δυνατότητα αποστολής ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (e-mail), διαμοιρασμού αρχείων (ftp) και απομακρυσμένης σύνδεσης σε έναν υπολογιστή (telnet). Σταθμός στην ιστορία του διαδικτύου υπήρξε η εφεύρεση του Παγκόσμιου Ιστού (World Wide Web / WWW) από τον Sir Tim Berners-Lee στο CERN το 1991. Η τεχνολογία του υπερκειμένου (hypertext) προσέφερε τη δυνατότητα δημιουργίας και διασύνδεσης ιστοσελίδων από πανεπιστήμια, οργανισμούς και επιχειρήσεις, σχηματίζοντας έναν παγκόσμιο ιστό πληροφοριών. Ωστόσο, στην πρώτη περίοδο συγκρότησης του παγκόσμιου ιστού, η κατασκευή ιστοσελίδων ήταν τεχνικά δύσκολη για τους απλούς χρήστες και το περιεχόμενό τους ήταν περισσότερο στατικό – για να αλλάξει απαιτούνταν ειδικευμένες προγραμματιστικές γνώσεις. Επόμενος σημαντικός σταθμός στην ιστορία του διαδικτύου ήταν η ανάδυση του ιστού δεύτερης γενιάς (web 2.0 ή read/write web) στα τέλη της δεκαετίας του '90, που σηματοδοτήθηκε από την εμφάνιση και άνοδο της μπλογκόσφαιρας (blogosphere) και των κοινωνικών μέσων (social media). Η καινοτομία του ιστού δεύτερης γενιάς ήταν ότι, σε αντίθεση με τον ιστό πρώτης γενιάς (όπως χαρακτηρίστηκε εκ των υστέρων), οι απλοί χρήστες, χωρίς την απαίτηση ιδιαίτερων τεχνικών γνώσεων, μπορούσαν να δημιουργήσουν ιστοσελίδες και να συνεισφέρουν περιεχόμενο, όπως ιστολογήματα, αναρτήσεις, φωτογραφίες, βίντεο και άλλο πολυτροπικό υλικό. Ειδικότερα, οι ιστότοποι κοινωνικής δικτύωσης (social networking sites), όπως το Myspace και το Facebook, επέτρεψαν στους χρήστες να συνεισφέρουν μαζικά στον παγκόσμιο ιστό με τη μορφή σύντομων μηνυμάτων και αλληλεπιδράσεων, όπως τα likes που σήμερα έχουν καθιερωθεί. Ταυτόχρονα, τα νέα χαρακτηριστικά (affordances) αυτών των τεχνο-κοινωνικών διαδικτυακών μορφωμάτων, οδήγησαν στην ανάδυση νέων οικονομικών προσοχής (attention economies) και δυναμικά παγκόσμιας μετάδοσης του περιεχομένου. Μία απλή ανάρτηση σε ένα προσωπικό ιστολόγιο ή στα κοινωνικά μέσα, μπορούσε πλέον να τραβήξει την προσοχή και να γίνει viral, φτάνοντας σε ένα ακροατήριο εκατομμυρίων ανθρώπων. Αυτό που προηγουμένως απαιτούσε τη διαμεσολάβηση των παραδοσιακών μέσων μαζικής ενημέρωσης, μπορούσε πλέον να επιτευχθεί μέσα από ένα απλό προσωπικό ιστολόγιο. Και όλα αυτά συνέβησαν μέσα στα πρώτα δεκαπέντε χρόνια ζωής του παγκόσμιου ιστού.

Ο ιστός δεύτερης γενιάς και οι ιστότοποι κοινωνικής δικτύωσης διευκόλυναν ακόμα περισσότερο τη διασύνδεση των χρηστών σε πολύπλοκα τεχνο-κοινωνικά δίκτυα και δυναμικές κοινότητες (Rheingold, 1994· Rheingold & Weeks, 2012). Αυτό επέτρεψε τη συνεργασία ανάμεσα στους χρήστες και την αυτο-οργάνωσή τους, οδηγώντας σε αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε *συμμετοχικό διαδίκτυο* και στη διαμόρφωση μίας γενικότερης συμμετοχικής κουλτούρας (Brailas & Nika, 2015). Κλασικό τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το βικιπαιδικό εγχείρημα και η συνακόλουθη ιδέα της crowd-sourcing συνεργατικής παραγωγής (Γκίνη κ.α., 2015). Σε πολιτικό επίπεδο, χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτο-οργάνωσης στο διαδίκτυο αποτελούν τα κινήματα βάσης (grassroots movements), όπως ήταν η *Αραβική Άνοιξη* το 2010, και το *Occupy Wall Street* το 2011. Κατά τη διάρκεια της Αραβικής Άνοιξης τα social media επέτρεψαν τον συντονισμό εκατομμυρίων πολιτών, χωρίς την ύπαρξη κεντρικής καθοδήγησης και οργάνωσης (Khondker, 2011· Bruns et al., 2013· Wolfsfeld et al., 2013).

Ενώ η δυνατότητα που προσέφεραν τα social media στο κάθε ένα άτομο να έχει δυναμικά ένα παγκόσμιο ακροατήριο, στην αρχή καλωσορίστηκε από πολλούς ως η πραγμάτωση μί-

ας προσδοκώμενης ουτοπίας, ο εκδημοκρατισμός της πρόσβασης στη δημόσια σφαίρα. Ωστόσο, τα πράγματα φαίνεται να μην είναι ακριβώς έτσι. Είναι χαρακτηριστική η αποστροφή του Umberto Eco για την εισβολή των ηλιθίων μέσω των social media, στις 10 Ιουνίου 2015 στην εφημερίδα *La Stampa*⁷:

Τα social media έδωσαν σε στρατιές ηλιθίων το δικαίωμα να ομιλούν, όταν κάποτε μπορούσαν να μιλούν μόνο σε μπαρ μετά την κατανάλωση λίγου κρασιού, χωρίς να βλάπτουν την κοινότητα. Στη συνέχεια σώπαιναν, αλλά τώρα έχουν την ίδια δυνατότητα να μιλήσουν με έναν νομπελίστα. Πρόκειται περί της εισβολής των ηλιθίων.⁸

Αυτή η θέση του Eco συνιστά μία μετακίνηση από την ουτοπική προσδοκία του διαδικτύου ως μέσου δημοκρατικής αλλαγής και προόδου, σε μία δυστοπική θεώρηση των social media. Πού αρχίζει το πρόβλημα και πώς μπορεί να συνδέονται το Brexit, ο τραμπισμός και η άνοδος της ακροδεξιάς στην Ευρώπη με τα social media; Μήπως, τελικά, τα διαδικτυακά κοινωνικά μέσα ενισχύουν δυσανάλογα τις ακραίες φωνές και όντως επιτρέπουν την συγκρότηση και εισβολή ενός στρατού ηλιθίων στη δημόσια σφαίρα; Μήπως αυτός ο στρατός, χωρίς τα social media, δεν θα μπορούσε να συγκροτηθεί και θα παρέμενε στην αφάνεια; Και πώς τα παραπάνω ερωτήματα μπορεί να συνδέονται και να βρίσκουν απάντηση στο πρόσφατο μανιφέστο του Mark Zuckerberg; Και από την άλλη: είναι δημοκρατική η τοποθέτηση του Eco; Δεν είναι αδιαμφισβήτητο δημοκρατικό δικαίωμα να έχουν ισότιμη πρόσβαση στο δημόσιο λόγο τόσο ο νομπελίστας όσο και ο κάθε απλός πολίτης; Και ποιος είναι εκείνος που θα κρίνει ποιος έχει δικαίωμα στην πρόσβαση και ποιος όχι; Κάποια επιτροπή «σοφών» gatekeeper του ορθού λόγου; Ή κάποιος αλγόριθμος τεχνητής νοημοσύνης που θα αποφασίζει για το ποια ανάρτηση θα προωθείται στο Facebook και ποια θα περιορίζεται, «δημοκρατικά» και χωρίς πολύ θόρυβο;

Ο Zuckerberg δημοσίευσε το νέο του μανιφέστο («Building Global Community»)⁹ το Φεβρουάριο του 2017, πέντε χρόνια μετά το προηγούμενο του 2012 («The Hacker Way»)¹⁰. Πρόκειται για ένα κείμενο 5.000 λέξεων¹¹ στο οποίο ο ιδρυτής του Facebook διατυπώνει το νέο του όραμα και τις στρατηγικές του για ένα εγχείρημα με επίκεντρο την προώθηση της λειτουργίας των κοινοτήτων σε αυτό. Στο προηγούμενο μανιφέστο, το 2012, το όραμα για το Facebook ήταν να συνεισφέρει στη δημιουργία ενός κόσμου περισσότερο ανοικτού και διασυνδεδεμένου. Τώρα, στο νέο μανιφέστο, το όραμα αλλάζει, ίσως γιατί αυτό το άνοιγμα και η διασύνδεση από το ατομικό στο παγκόσμιο, χωρίς διαμεσολάβηση από ενδιάμεσες κοινωνικές δομές, τελικά να οδηγεί σε «στρατιές ηλιθίων» που μπορούν να καθορίζουν τα εκλογικά αποτελέσματα, ενισχύοντας τις ακραίες φωνές. Ο Zuckerberg οραματίζεται το Facebook ως μία παγκόσμια κοινότητα αποτελούμενη από ένα πλήθος μικρότερων κοινοτήτων που θα συνεισφέρουν στην υπερκείμενη μέγα-κοινότητα. Αυτές οι μικρότερες κοινότητες θα μπορούν να παρεμβάλλονται ανάμεσα στο ατομικό και στο παγκόσμιο, αποδομώντας τις ακραίες φωνές.

⁷ Η δήλωσή του έγινε λίγους μήνες πριν το θάνατό του. <http://www.lastampa.it/2015/06/10/cultura/eco-con-i-parola-a-legioni-di-imbecilli-XJrvezBN4XOoyo0h98EfiJ/pagina.html> (ανακτήθηκε 11 Ιανουαρίου, 2018).

⁸ <https://zwingliusredivivus.wordpress.com/2015/06/10/the-invasion-of-the-idiots/>

⁹ <https://www.wired.com/2017/02/mark-zuckerbergs-answer-world-divided-facebook-facebook/>

¹⁰ <https://www.wired.com/2012/02/zuck-letter/>

¹¹ <https://www.facebook.com/notes/mark-zuckerberg/building-global-community/10154544292806634/>

Ένα βασικό επιχείρημα του Zuckerberg είναι ότι όπως η σύνδεση δύο ανθρώπων στο Facebook ενδυναμώνει την σύνδεσή τους στην πραγματική ζωή, κατά ανάλογο τρόπο η οργάνωση κοινοτήτων στο Facebook θα ενισχύσει τις αντίστοιχες κοινότητες του φυσικού κόσμου. Για αυτό το λόγο, η στρατηγική του Facebook εφεξής θα είναι η ενίσχυση της δημιουργίας λειτουργικών κοινοτήτων εντός της πλατφόρμας. Αυτό θα γίνει δυνατό αναπτύσσοντας κατάλληλες τεχνολογίες, αλγόριθμους και κουλτούρες. Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά τη δημοσίευση αυτού του μανιφέστου, ο Zuckerberg επιδόθηκε σε μία σειρά επισκέψεων σε κοινότητες των ΗΠΑ, από πανεπιστήμια και στρατόπεδα μέχρι κτηνοτρόφους και ψαράδες της Αλάσκας, δημοσιεύοντας διαρκώς φωτογραφικό υλικό στο προφίλ του¹².

Αν μιλήσουμε με όρους της θεωρίας πολυπλοκότητας, ο Zuckerberg προσπαθεί να μειώσει την εντροπία του Facebook, να ανακόψει τις ακραίες φωνές, δημιουργώντας ανωτροπικές νησίδες αυτο-οργάνωσης στη μορφή μικρότερων λειτουργικών κοινοτήτων (Gkini & Brailas, 2015) που θα συνεισφέρουν στο συνολικό εγχείρημα. Θα το πετύχει; Σίγουρα διαθέτει πολλά μέσα – η έρευνα που γίνεται στο Facebook είναι αιχμής, ειδικά όσον αφορά τους αλγόριθμους τεχνητής νοημοσύνης. Ο Zuckerberg θεωρεί δεδομένο ότι η σύνδεση δύο ανθρώπων στο Facebook ενισχύει τη φιλία τους στο φυσικό κόσμο. Ωστόσο, αυτό ίσως εξαρτάται από το αν έχουν ήδη χτίσει μία καλή σχέση στο φυσικό κόσμο, οπότε σε αυτή την περίπτωση η σύνδεσή τους και στα social media θα προσθέσει επιπλέον δυνατότητες αλληλεπίδρασης και, δυνητικά, θα ενισχύσει την ήδη υπάρχουσα σχέση. Για παράδειγμα, αυτό που παρατηρούμε στην πρακτική της ψυχοθεραπείας στην Ελλάδα είναι ότι ενώ συχνά ένας ψυχοθεραπευτής μπορεί να κάνει συνεδρίες με έναν θεραπευμένο μέσω διαδικτύου, συνήθως επιδιώκει να τον συναντήσει στο γραφείο του τις πρώτες φορές, ώστε να προηγηθεί η εγκαθίδρυση μίας ουσιαστικής θεραπευτικής σχέσης μεταξύ τους. Επίσης, ένα Facebook group μπορεί να λειτουργήσει περισσότερο αποδοτικά όταν προϋπάρχει και είναι δραστήρια η αντίστοιχη κοινότητα στον φυσικό κόσμο. Αντίστοιχα, σε ένα ακαδημαϊκό μάθημα, η ισχυρή αλληλεπίδραση και εμπλοκή των φοιτητών στο φυσικό χώρο διδασκαλίας μπορεί να ενισχυθεί από τα social media και να συνεχισθεί διαδικτυακά (Brailas et al., 2017). Η ισχυρή σχέση στον φυσικό κόσμο συχνά προηγείται της δυνητικής διασύνδεσης. Ωστόσο, κανείς δεν μπορεί να γνωρίζει αν θα είναι έτσι και στο μέλλον¹³. Δηλαδή, αν στο μέλλον η δυνητική διασύνδεση σε διάφορους τομείς θα παραμείνει ως υποστηρικτική της «πραγματικής» ή θα μπορεί να λειτουργήσει αυτόνομα, κάτι που ήδη παρατηρούμε στην εγκυκλοπαιδική κουλτούρα της Wikipedia. Τα κοινωνικά μέσα στο διαδίκτυο συγκροτούν ένα σύμπλοκο τεχνο-κοινωνικό μόρφωμα, έναν ζωντανό οργανισμό με τη δική του δυναμική και εξαιρετικά ευαίσθητο στις αρχικές συνθήκες, δηλαδή ένα πολύπλοκο σύστημα. Η μακροπρόθεσμη πρόβλεψη σε ένα τέτοιο σύστημα ντετερμινιστικού χάους είναι αδύνατη (Byrne, 1998· Κατερέλος, 2013· Μπράιλας, 2017), ωστόσο ο Zuckerberg διακηρύσσει την πεποίθησή του ότι το Facebook, σε βάθος χρόνου, θα αλλάξει τον κόσμο προς το καλύτερο.

Στο διαδίκτυο όλοι συνδέονται με όλους διαμέσου λιγότερων από πέντε ενδιάμεσων κόμβων. Πρόκειται για το φαινόμενο του παγκόσμιου χωριού (six degrees of separation) (Watts, 2014) όπου, δυνητικά, οι πάντες μπορούν να παρατηρούν τους πάντες. Ποια είναι η διαφορά ανάμεσα στο γράφω ένα κείμενο, έναν προσωπικό αναστοχασμό, στο προσωπικό μου ιδιωτικό και χειρόγραφο ημερολόγιο, σε σχέση με τη δημοσίευσή του σε ένα διαδι-

¹² <https://www.facebook.com/zuck>

¹³ «Αυτό το ψωμί που προηγούμενα κατανάλωνα, με έτρεφε... Όμως αυτό συνεπάγεται ότι το ίδιο ψωμί θα μπορεί να με τρέφει για πάντα και στο μέλλον.» Από το βιβλίο του David Hume *An enquiry concerning human understanding*, για τους περιορισμούς της επαγωγικής προσέγγισης.

κτυακό blog (Brailas et al., 2016); Πόσοι θα επισκεφτούν το blog μου; Σήμερα, υπάρχουν πολλά εκατομμύρια blogs που συγκροτούν την μπλογκόσφαιρα, έναν ιδιαίτερο τόπο του διαδικτύου. Ανάμεσα σε τόσα άλλα blogs, το πιθανότερο είναι να μη δει κανείς την ανάρτησή μου, ίσως μόνο κάποιοι γνωστοί μου. Όμως, μπορεί να γίνει viral και να δεχθεί μυριάδες επισκέψεις. Τι διαφορετική επίδραση έχει αυτό πάνω μου; Αλλάζει το κείμενο που δημοσίευσα ανάλογα με το ποιοι και πόσοι το παρατηρούν; Ποια είναι η διαφορά που κάνει τη διαφορά (Bateson, 1972) σε αυτή την περίπτωση;

Αυτο-οργάνωση, κινήματα βάσης και η Αραβική Άνοιξη

Ο όρος *grassroots movement*, ή *κίνημα βάσης* στα ελληνικά, χρησιμοποιείται για να περιγράψει μαζικές κινητοποιήσεις πολιτών που, εκκινώντας από το τοπικό επίπεδο, έχουν ως στόχο να επιφέρουν κάποια κοινωνική αλλαγή μέσω της συλλογικής δράσης των μελών τους (Batliwala, 2002). Τα κινήματα αυτά έχουν οριζόντια δομή όσον αφορά τη λήψη αποφάσεων και χαρακτηρίζονται από την προσπάθεια των μελών να εμπλέξουν ολοένα περισσότερους πολίτες στην πολιτική συζήτηση ή δράση σχετικά με κάποιο ζήτημα. Αν και τα κινήματα βάσης αποτελούσαν πάντοτε μία πραγματικότητα σε τοπικό επίπεδο, έχουν αποκτήσει, με την άνοδο των social media, τη δυνατότητα να έχουν ισχυρό αντίκτυπο όχι μόνο σε τοπικό, αλλά και σε εθνικό ή παγκόσμιο επίπεδο (Smith et al., 2014). Η εύκολη διάδοση της πληροφορίας, η οποία αποτελεί χαρακτηριστικό των μέσων κοινωνικής δικτύωσης επιτρέπει σε μεγαλύτερο αριθμό πολιτών να ενημερωθεί για τους στόχους και τις δράσεις του κινήματος και να συμμετάσχει σε αυτές με μία πληθώρα τρόπων: από μία απλή υπογραφή σε κάποιο διαδικτυακό ψήφισμα πολιτών (online petition) ή την προώθηση ενημερώσεων σχετικά με το κίνημα μέχρι τη φυσική παρουσία σε κάποια από τις κινητοποιήσεις.

Μπορούμε να αναφερθούμε σε πολλά κινήματα βάσης, τα οποία συγκέντρωσαν το κοινωνικό ενδιαφέρον την τελευταία δεκαετία, όμως, ένα από τα περισσότερο δημοφιλή παραδείγματα αποτελεί αυτό της Αραβικής Άνοιξης (Wolfsfeld et al., 2013). Πιθανόν η περισσότερο ουσιαστική μαρτυρία σε σχέση με την Αραβική Άνοιξη και, ιδιαιτέρως, στον ρόλο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στην οργάνωση και τα αποτελέσματα της, προέρχεται από τον Wael Ghonim. Ο Ghonim ήταν, το 2011, ο δημιουργός της σελίδας «We Are All Khaled Said» στο Facebook (Khondker, 2011). Σε μία αρκετά δημοφιλή ομιλία του, ο Ghonim περιγράφει πέντε βασικές προκλήσεις σε σχέση με τα σημερινά μέσα κοινωνικής δικτύωσης:

Πρώτον, δεν γνωρίζουμε πώς να χειριστούμε τις φήμες. Φήμες οι οποίες επιβεβαιώνουν τις προκαταλήψεις των ατόμων γίνονται τώρα πιστευτές και διαδίδονται μεταξύ εκατομμυρίων ανθρώπων.

Δεύτερον, δημιουργούμε τα δικά μας echo chambers. Τείνουμε να επικοινωνούμε μόνο με άτομα με τα οποία συμφωνούμε, και, χάρη στα social media, μπορούμε να κάνουμε mute, unfollow ή block οποιονδήποτε άλλον.

Τρίτον, οι διαδικτυακές συνομιλίες σύντομα καταλήγουν σε οργισμένους όχλους [...] Είναι σαν να ξεχνάμε ότι οι άνθρωποι πίσω από τις οθόνες είναι πράγματι αληθινοί άνθρωποι και όχι μόνο avatars.

Και τέταρτον, έγινε πολύ δύσκολο το να αλλάξουμε τις απόψεις μας. Λόγω της ταχύτητας και της λακωνικότητας των social media, είμαστε αναγκασμένοι να βγάζουμε βιαστικά συμπεράσματα και να γράφουμε αιχμηρές απόψεις σε 140 χαρακτήρες σχετικά με πολύπλοκα, παγκόσμια ζητήματα. Και αφού το κάνουμε, ζουν για πάντα στο

διαδίκτυο και είμαστε λιγότερο κινητοποιημένοι να αλλάξουμε αυτές τις απόψεις, ακόμη και όταν νέα αποδεικτικά στοιχεία βγαίνουν στο προσκήνιο.

Πέμπτον, – και, κατά τη γνώμη μου, αυτό είναι το πιο κρίσιμο σημείο – σήμερα, οι εμπειρίες μας στα social media είναι κατασκευασμένες με έναν τρόπο ο οποίος ευνοεί τη διάδοση έναντι της δέσμευσης, τις δημοσιεύσεις έναντι του διαλόγου, τα ρηχά σχόλια έναντι των βαθιών συζητήσεων. Είναι σαν να συμφωνήσαμε ότι είμαστε εδώ για να μιλήσουμε στους άλλους αντί για να μιλήσουμε με τους άλλους (Ghonim, 2015).

Παραθέτουμε αυτό το εκτενές απόσπασμα καθώς φαίνεται πως η εμπειρία του Ghonim τον έχει οδηγήσει σε κάποιους προσωπικούς προβληματισμούς σχετικά με την ανθρώπινη συμπεριφορά στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, προβληματισμοί που κυριαρχούν στις δυστοπικές θεωρήσεις για την επιρροή της τεχνολογίας στην πραγματικότητά μας. Πολλά από αυτά που περιγράφει ο Ghonim μοιάζει να έχουν αποτελέσει πραγματικότητα (τουλάχιστον ως δυστοπικές αφηγήσεις της πραγματικότητας) και σε άλλες περιόδους της ιστορίας της ανθρωπότητας ή να αποτελούν διαχρονικές συμπεριφορές των ατόμων, πιθανά με λίγο διαφορετικό τρόπο από αυτόν που σήμερα παρατηρούμε: οι οργισμένοι όχλοι, η απανθρωποποίηση, η διάδοση και οι φήμες δεν είναι νέα στην ιστορία μας. Ωστόσο, ένας παράγοντας που αναδεικνύεται από το αφήγημα του Ghonim και που φαίνεται να διαφοροποιεί, σε κάποιο βαθμό, τη σημερινή πραγματικότητα είναι η ταχύτητα με την οποία καλούμαστε να διαχειριστούμε ένα ολοένα αυξανόμενο εύρος πληροφορίας και η επιταγή να πάρουμε θέση, όσο το δυνατόν συντομότερα, αναφορικά με αυτήν. Σε αυτό το περιβάλλον, αναδύεται η δυναμική των echo chambers (Colleoni et al., 2014), τα οποία περιγράφονται ως κατάσταση όπου όσοι συμμετέχουν ή παρακολουθούν μία συζήτηση τείνουν να μοιράζονται τις ίδιες σκέψεις και απόψεις γύρω από το επίμαχο θέμα, διαμορφώνοντας μία σχετικά ομοιογενή ομάδα επικοινωνίας. Επιδιωκόμενος σκοπός είναι περισσότερο η ηχώ, ένας αντίλαλος της συμφωνίας μεταξύ των συμμετεχόντων παρά η εξέλιξη του διαλόγου μέσα από θέσεις, αντιθέσεις και επιχειρήματα.

Σε αντίθεση με την αντίληψη περί «της εισβολής των ηλιθίων» του Eco, ο Ghonim προτάσσει το επιχειρήμα ότι ένα μεγάλο μέρος του διαδικτύου «είναι αιχμάλωτο των λιγότερο ευγενών πτυχών της ανθρώπινης συμπεριφοράς». Πιο απλά, δεν είναι συγκεκριμένοι τύποι ανθρώπων με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που οδηγούν στη διαδικτυακή πραγματικότητα, την οποία βιώνουμε σήμερα, αλλά συγκεκριμένα χαρακτηριστικά εντός όλων των ανθρώπων. Και αυτό μοιάζει, σε κάποιο έστω βαθμό, περισσότερο επικίνδυνο.

Τι είναι, όμως, αυτό που βγάζει αυτές τις «λιγότερο ευγενείς πτυχές» στην επιφάνεια; Μήπως είναι αυτή η πολυεπίπεδη, πολυκαναλική, πολυτροπική, ταυτόχρονη και παράλληλη αλληλεπίδραση με τις λιγοστές λέξεις, τους δικούς της αναπτυσσόμενους γλωσσικούς κώδικες, τη χρήση συμβόλων και memes¹⁴, τις κρυπτο-ταυτότητες, που υποστηρίζει συνέργειες και συγκρούσεις λιγότερο ή περισσότερο ριζοσπαστικές και συντηρητικές, ο μεγεθυντικός φακός που αναδεικνύει νέες και νεο-πρωτόγονες συμπεριφορές στον άκρως κοινωνικό χωροχρόνο του διαδικτύου; Η γνωριμία μας με τον Άλλο στο διαδίκτυο, σε ένα περιβάλλον χωρίς τα συμβατικά όρια, με νέους νόμους και κανόνες εν τω γίνεσθαι, μπορεί να λει-

¹⁴ Τα «μμιμίδια» (memes) αναφέρονται σε εικόνες, σχήματα, λέξεις και φράσεις, που μοιράζονται διαδικτυακά στα social media, είτε αυτούσια είτε σε επεξεργασμένη μορφή, και αποτελούν φορείς μνημονικών ιχνών, πολιτισμικών αναφορών και άσκησης επιρροής (Gleick, 2011).

τουργεί τόσο απελευθερωτικά όσο και υποτακτικά. Το διαδίκτυο, ως οργανωτικό μόρφωμα, δύσκολα μπορεί από μόνο του να γίνει κατανοητό ως αναπαραγωγή της κοινωνίας *per se*, μίας κοινωνίας, όπως την καταλαβαίνουμε στην παραδοσιακή της μορφή. Φέρει χαρακτηριστικά κοινωνικής οργάνωσης, όπως η δημιουργία δυνητικών κοινοτήτων, η ανάδυση κοινωνικών δικτύων, στο βαθμό που οι συμμετέχοντες αφήνουν το κοινωνικό τους αποτύπωμα σε κάθε τους επικοινωνία. Αποτελεί προέκταση και επέκταση μίας αναγνωρίσιμης δικτυωμένης κοινωνίας που θεωρεί πλέον την online ζωή της ως συνέχεια της offline ζωής της και *vice versa*. Μία δυνητική κοινότητα γεννιέται σε μία δεδομένη κουλτούρα και στη συνέχεια συγκροτεί τη δική της κουλτούρα που δε χρειάζεται να έχει αντίστοιχη στον φυσικό κόσμο (Μπράιλας, 2018). Σε αυτή τη βάση, οι ανθρώπινες συμπεριφορές επαναπροσδιορίζονται, η προσδοκία για αλλαγή γίνεται γρήγορα απαίτηση, η ευγένεια τίθεται σε διαπραγμάτευση, οι «κατασκευασμένες ειδήσεις» (fake news) και τα «εναλλακτικά γεγονότα» (alternative facts) γίνονται εν δυνάμει εργαλείο προπαγάνδας, τα κηρύγματα μίσους κανιβαλίζουν την ελευθερία της έκφρασης και οι αλήθειες μας συγκρούονται με τις πολλαπλές πραγματικότητες του δικτυωμένου πλανήτη.

Αν και η Αραβική Άνοιξη αποτελεί πράγματι ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα κοινωνικών κινημάτων βάσης στη δικτυωμένη κοινωνία, τα δίκτυα της οργής και της ελπίδας, όπως αναφέρει ο Manuel Castells, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας, ότι κάθε κοινωνικό κίνημα που προσδοκά και διεκδικεί κοινωνική αλλαγή, δεν είναι απαραίτητο ότι θα επιτύχει τους στόχους του (Castells, 2015). Μπορεί να οδηγηθεί σε πρόοδο ή σε συντήρηση μέσα από δυναμικές διαδικασίες σύγκρουσης ή συναίνεσης. Η ιστορία του ανθρώπου εξελίσσεται μέσα από ανάλογα παραδείγματα είτε επιτυχημένα είτε αποτυχημένα ως προς τους σκοπούς και τα μέσα που χρησιμοποιήσαν για να τους φτάσουν. Και τώρα, στην εποχή πλέον του δικτυωμένου ανθρώπου, αυτό φαίνεται να προβάλλει πολύ πιο ξεκάθαρα. Ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα, η Αραβική Άνοιξη, ως σύνολο γεγονότων, παράλληλων και διαδοχικών, είναι μοναδικής σημασίας καθώς, όπως παρατηρεί ο Castells (2015, σ. 109):

Οι Αραβικές εξεγέρσεις αποτέλεσαν αυτόνομες διαδικασίες κινητοποίησης που προέκυψαν από καλέσματα στο διαδίκτυο και στα ασύρματα δίκτυα επικοινωνίας, στη βάση ήδη προϋπαρχόντων, στην κοινωνία, ψηφιακών και φυσικών κοινωνικών δικτύων. Δεν υπήρξε διαμεσολάβηση από τους επίσημους πολιτικούς οργανισμούς, που ήταν αποδεκατισμένοι λόγω της καταστολής και στους οποίους, οι περισσότεροι από τους νεαρούς, ενεργούς συμμετέχοντες των κινημάτων, δεν είχαν καμία εμπιστοσύνη. Τα ψηφιακά δίκτυα και η κατάληψη των ανοιχτών χώρων, σε άμεση σχέση μεταξύ τους, προσέφεραν την πλατφόρμα της αυτόνομης οργάνωσης και διαβούλευσης. Σε αυτή την πλατφόρμα βασίστηκαν οι εξεγέρσεις και μπόρεσαν να αναπτύξουν τη δύναμη που ήταν απαραίτητη για να μπορέσουν τα κινήματα να αντιμετωπίσουν τις βίαιες επιθέσεις της αστυνομίας μέχρι τη στιγμή που, σε ορισμένες περιπτώσεις, μέσα από ένα ένστικτο αυτοάμυνας/αυτοπροστασίας, κατάφεραν να αναδειχθούν ως αντικαθεστωτικά.

Φαίνεται πως οι εμπειρίες του παρελθόντος και τα κοινά σημεία αναφοράς στον online-offline χρόνο και χώρο διαμορφώνουν διαδικτυακά περιβάλλοντα (contexts), όπου τα echo chambers συνυπάρχουν με καταστάσεις που προσομοιάζουν στη δημόσια σφαίρα. Σε αυτά τα περιβάλλοντα, οι «στρατοί των ηλιθίων», η προπαγάνδα, ο λαϊκισμός και η ανάδυση ε-

νός φασισμού με πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως το φαινόμενο του τραμπισμού, συνυπάρχουν με μορφές οργάνωσης και αυτο-οργάνωσης ανθρώπων, ομάδων που διεκδικούν πρόσβαση στην πληροφορία και στη γνώση, προβάλλουν το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης, μοιράζονται εμπειρίες, σκέψεις και συναισθήματα, προσδοκίες και δράσεις. Φαίνεται ότι η μία κατάσταση δεν αναιρεί ούτε αποκλείει την άλλη, στο διαδίκτυο συγκρούεται και συνεργάζεται το παλιό με το καινούργιο, η επιστήμη με την πολιτική, το παρελθόν με το μέλλον. Μέσα, όμως, από αυτή τη συγκρουσιακή και συνεργατική διαδικασία, εξελίσσεται η παγκόσμια γνώση και η πρόοδος προς μία παγκόσμια συλλογική συνείδηση. Το όραμα του Zuckerberg να φρενάρει τις «στρατιές των ηλιθίων» και να ενισχύσει τους κοινοτικούς δεσμούς και τη δυναμική τους σε ένα μέσο κοινωνικής δικτύωσης, όπως το Facebook, αποτελεί δύσκολη, μη-γραμμική, εξίσωση. Και αυτό γιατί διατρέχει τον κίνδυνο να πέσει στην παγίδα μίας ηθικής λειτουργίας όχι μόνο του ίδιου του κοινωνικού μέσου αλλά του διαδικτύου συνολικά, μίας ηθικής λειτουργίας του που μπορεί να αποτελέσει τροχοπέδη στην εξέλιξη της επικοινωνίας, σε νέες μορφές αποκλεισμού, απομόνωσης και κατακερματισμού της δικτυωμένης κοινωνίας. Σε κάθε περίπτωση, βρισκόμαστε μπροστά σε ραγδαίες αλλαγές της τεχνο-κοινωνικής πραγματικότητας προς το δυνητικότερο, όπου τα όρια και τα περιθώρια του αλτρουισμού, της αλληλεγγύης, της επιθετικότητας, του μίσους, της διαστροφής και της κανονικότητας, της ευφυΐας και της νοητικής αδράνειας, της κοινοτοπίας του κακού¹⁵, από αναλυτικές ερμηνευτικές κατηγορίες της ανθρώπινης συμπεριφοράς μετασχηματίζονται σε έναν δυνητικό πραγματικό τρόπο ζωής, μας εκπλήσσουν και μας φοβίζουν για τις ικανότητες και τις δυνατότητες της ανθρώπινης φύσης, αλλά, σε κάθε περίπτωση, δεν παύουν να υπάρχουν και να επιδρούν με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο στην καθημερινότητά μας. Με άλλα λόγια, είναι οι σχέσεις εξουσίας, που διέπουν τόσο το φυσικό όσο και το δυνητικό περιβάλλον, και στο διαδίκτυο αυτές οι σχέσεις εξουσίας είναι υπαρκτές και επαναπροσδιορίζονται, ανεξάρτητα από το εάν είναι λιγότερο ή περισσότερο ορατές και κατανοητές.

Big data, small data, εκτιμήσεις προσωπικότητας και τραμπισμός

Τα *big data* (μεγάλα δεδομένα) φαίνεται να αποτελούν τη νέα μεγάλη επανάσταση στην ανάλυση της ανθρώπινης συμπεριφοράς με πολλές και ιδιαίτερες εφαρμογές μεταξύ άλλων στο χώρο της υγείας και της νευροεπιστήμης, των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών (Hand & Hillyard, 2014). Τα τελευταία χρόνια, το όνομα του Michal Kosinski έχει γίνει γνωστό λόγω της ερευνητικής του δραστηριότητας στους τομείς των *big data* και της ψυχομετρίας (Kosinski et al., 2013). Συγκεκριμένα, ο Kosinski και οι συνεργάτες του συνέλεξαν δεδομένα σχετικά με την προσωπικότητα χρηστών του Facebook μέσω της εφαρμογής *MyPersonality* (Kosinski et al., 2015). Η εφαρμογή αυτή επέτρεπε στους χρήστες να συμπληρώσουν διάφορα ψυχομετρικά εργαλεία, μεταξύ άλλων και μετρήσεων προσωπικότητας

¹⁵ Η Hanna Arendt (2009) μάς θυμίζει ότι τα μεγαλύτερα εγκλήματα, στην ιστορία της ανθρωπότητας, διαπράχθηκαν από απλούς καθημερινούς ανθρώπους παρά από ανθρωπόμορφα τέρατα. Είναι οι σχέσεις εξουσίας και το κοινωνικό, πολιτισμικό και οικονομικό περιβάλλον που τις διέπει, που διαμορφώνουν τις συνθήκες ανάδυσης και προβολής του «κακού» ως κάτι το συνηθισμένο. Με αφορμή τη δίκη του Eichmann, αναγνωρίζει ότι τον συνταγματάρχη των SS χαρακτήριζε κυρίως η απουσία οργανωμένης σκέψης παρά η ηλιθιότητα. Η προσέγγιση της Arendt, αν μη τι άλλο, μας προειδοποιεί να μην είμαστε αφελείς αλλά και να μην αρκούμαστε μόνο σε απλούς περιγραφικούς χαρακτηρισμούς, αγνοώντας τον πλούτο και το περιεχόμενο των πληροφοριών που υπάρχουν διαθέσιμα στο περιβάλλον μας.

σύμφωνα με το μοντέλο των *Πέντε Παραγόντων* (Big Five)¹⁶. Συμπληρώνοντας τα ερωτηματολόγια μέσω της εφαρμογής, οι χρήστες λάμβαναν ένα δωρεάν ψυχολογικό προφίλ και είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν αν θέλουν να μοιραστούν με την ερευνητική ομάδα τα αποτελέσματά τους και πληροφορίες από τα προφίλ τους στο Facebook. Ο Kosinski και η ομάδα του, χρησιμοποιώντας αυτές τις πληροφορίες, κατάφεραν να συνδέσουν συγκεκριμένες συμπεριφορές με κάθε μία από τις διαστάσεις της προσωπικότητας: για παράδειγμα, το χαρακτηριστικό της *δεκτικότητας σε εμπειρίες* (*openness*) φαίνεται να συσχετιζόταν με τον αριθμό των likes, των ομάδων όπου άνηκε το άτομο και των status updates (Bachrach et al., 2012).

Τα στοιχεία αυτά που μπορεί κανείς να εξάγει μονάχα από τη συμπεριφορά του ατόμου στο Facebook ή, εδώ, ενός μονάχα μέρους της συμπεριφοράς όπως τα like, είναι απλώς η κορυφή του παγόβουνου καθώς το ψηφιακό μας αποτύπωμα περιλαμβάνει πολύ περισσότερα και πιο ιδιωτικά στοιχεία. Δεδομένα όπως το ιστορικό περιήγησης ή αναζητήσεων μας ή στοιχεία σχετικά με τη γεωγραφική μας θέση είναι περισσότερο αποκαλυπτικά. Αυτό συμβαίνει καθώς, όπως επισημαίνει ο ίδιος ο Kosinski, δεν μπορούμε να ελέγξουμε τέτοιου τύπου δεδομένα όσο πιθανά ελέγχουμε την παρουσία μας στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης στα οποία έχουμε επίγνωση ότι οι δράσεις μας είναι δημόσιες και προσβάσιμες, αν μη τι άλλο, από το κοινωνικό μας δίκτυο (Kosinski, 2017). Αν προσθέσουμε στην εικόνα και τα δεδομένα των διαδικτυακών αγορών μας και γενικότερα των συναλλαγών μας μέσω πιστωτικών καρτών ή τα φυσιολογικά δεδομένα που συλλέγονται μέσω συσκευών όπως το Apple Watch ή άλλες wearable τεχνολογίες, φαίνεται ότι οι εκτιμήσεις που ένας αλγόριθμος μπορεί να κάνει για εμάς μπορεί να είναι περισσότερο ακριβείς και από τις εκτιμήσεις που κάνουμε οι ίδιοι για τον εαυτό μας. Για κάποιους, όπως για τον ίδιο τον Kosinski, αυτή η πιθανότητα δεν είναι απαραίτητα προβληματική:

Αυτοματοποιημένα, ακριβή και φτηνά εργαλεία εκτίμησης της προσωπικότητας θα μπορούσαν να επηρεάσουν την κοινωνία με πολλούς τρόπους: τα διαφημιστικά μηνύματα θα μπορούσαν να είναι προσαρμοσμένα στην προσωπικότητα των χρηστών, εταιρίες πρόσληψης προσωπικού θα μπορούσαν να αντιστοιχίσουν καλύτερα υποψήφιους με εργασίες στη βάση της προσωπικότητάς τους, προϊόντα και υπηρεσίες θα μπορούσαν να προσαρμόσουν τη συμπεριφορά τους ώστε να ταιριάζει καλύτερα με τους χαρακτήρες και τις εναλλαγές της διάθεσης των χρηστών τους, και επιστήμονες θα μπορούσαν να συγκεντρώνουν δεδομένα προσωπικότητας χωρίς να επιβαρύνουν τους συμμετέχοντες με εκτενή ερωτηματολόγια. Επιπλέον, στο μέλλον, οι άνθρωποι μπορεί να εγκαταλείψουν τις δικές τους ψυχολογικές κρίσεις και να στηρίζονται στους υπολογιστές όταν λαμβάνουν σημαντικές αποφάσεις ζωής, όπως το να επιλέγουν δραστηριότητες, καριέρα, ή ακόμα και ρομαντικούς συντρόφους. Είναι πιθανό ότι τέτοιες, βασισμένες στα δεδομένα αποφάσεις θα βελτιώσουν τη ζωή/τις ζωές των ανθρώπων (Youyou et al., 2015).

¹⁶ Το Big Five, ως ψυχομετρικό εργαλείο, περιγράφει την προσωπικότητα μέσα από 5 βασικούς παράγοντες: την εξωστρέφεια, τη δεκτικότητα σε νέες εμπειρίες, την προσήνεια, την ευσυνειδησία και τον νευρωτισμό (Costa, & McCrae, 1992).

Πράγματι, μπορεί κανείς να βρει πολλά θετικά στοιχεία στην συνεχιζόμενη εξατομίκευση των υπηρεσιών, των προϊόντων, ή ακόμα και των ειδήσεων που είναι πιθανότερο να καταναλώσει ένα άτομο. Σε έναν κόσμο αυξανόμενης ταχύτητας και επιταγών παραγωγικότητας, η ευκολία και η εξατομίκευση αποτελούν ένα μεγάλο θετικό της τεχνολογίας. Όμως, στην εποχή των big data, η παγίδα του ντετερμινισμού φαίνεται να караδοκεί. Ο Martin Hilbert (2015) προειδοποιεί για έναν πολύ βασικό περιορισμό των δεδομένων: «τα δεδομένα, όλων των ειδών τα δεδομένα, μεγάλα ή μικρά ή οτιδήποτε, προέρχονται πάντοτε από το παρελθόν [...] Αν το μέλλον είναι παρόμοιο με το παρελθόν, αυτό δουλεύει τέλεια. Αλλά αν η πραγματικότητα αλλάξει, τότε δεν δουλεύει». Οι όποιες εκτιμήσεις ή οι όποιες προβλέψεις για το μέλλον που βασίζονται σε δεδομένα, έχουν στην πραγματικότητα ως βάση τους το παρελθόν, τις προηγούμενες δράσεις ατόμων ή κοινωνιών, το ιστορικό όλων μας. Έτσι, ένα πολύ μεγάλο, και σχεδόν φιλοσοφικό ερώτημα παρουσιάζεται: είναι το παρελθόν ο κύριος καθοριστικός παράγοντας του μέλλοντος;

Filter bubbles, echo chambers, behavioural microtargetting και το φαινόμενο του τραμπισμού

Μία τέτοια αντίληψη του παρελθόντος ως καθοριστικού παράγοντα του μέλλοντος φαίνεται ότι βρίσκεται στο κέντρο των αποφάσεων που οι κάθε λογής αλγόριθμοι ήδη λαμβάνουν για εμάς. Κανείς μπορεί εύκολα να αναρωτηθεί εάν, εν τέλει, η αντίληψη αυτή μπορεί να αποτελέσει μία αυτο-εκπληρούμενη προφητεία, καθώς οι πληροφορίες και οι ιδέες στις οποίες εκτιθέμεθα καθημερινά στο διαδίκτυο φαίνεται να βασίζονται ολοένα και περισσότερο σε μία αλγοριθμική εκτίμηση του ποιοι είμαστε:

Η νέα γενιά φίλτρων του διαδικτύου κοιτάει τα πράγματα που μοιάζει να σου αρέσουν – τα πράγματα που έχεις κάνει ή τα πράγματα που αρέσουν σε ανθρώπους σαν κι εσένα – και προσπαθεί να βγάλει συμπεράσματα. Είναι μηχανές πρόβλεψης, διαρκώς δημιουργώντας και βελτιστοποιώντας μία θεωρία του ποιος είσαι και τι θα κάνεις και θα θελήσεις αργότερα. Μαζί, αυτές οι μηχανές δημιουργούν ένα μοναδικό σύμπαν πληροφοριών για τον καθένα μας – αυτό που αποκαλώ filter bubble (φούσκα φίλτρων) – το οποίο αλλάζει ουσιαστικά τον τρόπο με τον οποίο συναντούμε ιδέες και πληροφορίες (Pariser, 2011, σ. 30).

Είναι πιθανόν, στην καθημερινή μας χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, να αναγνωρίζουμε πως οι πληροφορίες που λαμβάνουμε στηρίζονται, σε ένα τουλάχιστον μεγάλο μέρος τους, στις δικές μας προηγούμενες δράσεις ή στις δράσεις του κοινωνικού μας δικτύου: λαμβάνουμε περισσότερες ενημερώσεις σχετικές με περιεχόμενο με το οποίο εμείς ή το δίκτυό μας έχουμε αλληλεπιδράσει περισσότερο ή σχετικές με σελίδες τις οποίες έχουμε ήδη δηλώσει ότι μας ενδιαφέρουν. Λιγότερο πιθανό φαίνεται, όμως, το να αναγνωρίζουμε πως παρόμοιες προβλέψεις καθορίζουν το περιεχόμενο που εμφανίζεται όταν κάνουμε, για παράδειγμα, μία αναζήτηση στο Google. Σύμφωνα με τον Eli Pariser (2011), τρία ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των filter bubbles είναι τα εξής: α) ο καθένας είναι μόνος εντός της φούσκας του. Παρότι μπορεί να έχουμε αρκετά κοινά στοιχεία ή ενδιαφέροντα με άλλους, η φούσκα του καθενός είναι κατ'ουσίαν απόλυτα προσωποποιημένη και ατομική, β) η φούσκα είναι αόρατη. Εντός της φούσκας δε γνωρίζουμε ότι οι πληροφορίες τις οποίες λαμβάνουμε φιλτράρονται ή στη βάση ποιων υποτιθέμενων χαρακτηριστικών μας συμβαίνει αυτό το φιλτράρισμα, και γ) το άτομο δεν επιλέγει να εισέλθει στη φούσκα αυτή. Όταν

επιλέγουμε να ενημερωθούμε από ένα από τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης γνωρίζουμε, σε κάποιο έστω βαθμό, ότι επιλέγουμε παράλληλα ένα συγκεκριμένο τρόπο αντίληψης της πραγματικότητας, όπως αυτός αντιπροσωπεύεται από τη γενικότερη ιδεολογία του εν λόγω μέσου. Στη διαδικτυακή φούσκα αυτή η επιλογή δεν είναι τόσο ξεκάθαρη, εντούτοις καθορίζει την πρόσβασή μας στην πληροφορία και, ως εκ τούτου, τις αντιλήψεις και δράσεις μας.

Ένας άλλος όρος που συχνά χρησιμοποιείται σε σχέση με τη διαδικτυακή μας συμπεριφορά είναι αυτός των *echo chambers*, ο οποίος περιγράφει την έκθεση σε πληροφορίες ή ιδέες κατά κύριο λόγο από πηγές ή άτομα με τα οποία ήδη συμφωνούμε και τα οποία επιβεβαιώνουν περαιτέρω τις απόψεις μας για την πραγματικότητα. Τα *echo chambers* αποτελούν ουσιαστικά συστάδες ομοιογενούς πληθυσμού, εντός των οποίων οι πληροφορίες που συμφωνούν με την κυρίαρχη αντίληψη φαίνεται να επαναλαμβάνονται και να διαδίδονται γρηγορότερα, ενώ πληροφορίες που έρχονται σε αντίθεση με το υπάρχον σύστημα ιδεών λογοκρίνονται ή, γενικά, υπο-αντιπροσωπεύονται. Τον τελευταίο καιρό, τα *filter bubbles* και τα *echo chambers* έχουν λάβει ιδιαίτερη δημοτικότητα, μεταξύ άλλων λόγω του ρόλου τους στη διάδοση ψευδών ειδήσεων στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και ιδιαίτερα στο Facebook. Αναφορικά με τη διάχυση πληροφορίας (αληθούς ή ψευδούς) εντός των μέσων, φαίνεται πώς η ομοιογένεια ενός πληθυσμού, ένα από τα κυρίαρχα στοιχεία των *echo chambers*, αποτελεί βασικό προβλεπτικό παράγοντα της διάδοσης ενός μηνύματος εντός των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Όπως περιγράφουν οι Gyenes και Seymour (2017), η βαρύτητα του ποιος μεταφέρει ένα μήνυμα φαίνεται να υπερνικά το περιεχόμενο του μηνύματος καθ'αυτό: τα «κοινωνικά τεκμήρια» (*social proof*) είναι περισσότερο σημαντικά από τα «επιστημονικά τεκμήρια» (*scientific proof*). Αυτή η προμοδότηση των κοινωνικών τεκμηρίων μάς οδηγεί συχνά σε ελλιπή έλεγχο κάθε λογής πληροφορίας στην οποία εκτιθέμεθα στο διαδίκτυο. Το ερώτημα είναι, τελικά: σε τι είδους πληροφορίες εκτιθέμεθα και πώς αυτές μπορούν να επηρεάσουν τη δράση μας ή τις κοινωνικές και πολιτικές επιλογές μας;

Σε σχέση με τα παραπάνω ζητήματα, θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε πρόσφατη έρευνα (Dubois & Blank, 2018) επισημαίνεται πως η συζήτηση για τα *echo chambers* χρήζει περαιτέρω διερεύνησης καθώς, σε αρκετές περιπτώσεις, δεν λαμβάνει υπόψη την πολλαπλότητα και πολυπλοκότητα του επικοινωνιακού περιβάλλοντος στο οποίο εκτίθενται και συμμετέχουν τα άτομα. Συγκεκριμένα, οι ερευνητές παρατηρούν ότι η θεωρία των *echo chambers* βασίζεται κυρίως σε ερευνητικά δεδομένα ενός μέσου διαδικτυακής επικοινωνίας (συγκεκριμένο μέσο κοινωνικής δικτύωσης ή εφαρμογή επικοινωνίας). Οι Dubois & Blank τονίζουν ότι «[θ]α πρέπει να λάβουμε υπόψη μας παράγοντες όπως τι είδους και πόσα μέσα επικοινωνίας αξιοποιούν τα άτομα, πώς επιλέγουν να τα χρησιμοποιήσουν και σε ποιο βαθμό αυτή η χρήση είναι συμπληρωματική ή πρόκειται για ένα είδος ανακύκλωσης της πληροφορίας» (Dubois & Blank, 2018, σ. 742).

Επιστρέφοντας στα *big data* και την έρευνα του Kosinski και των συνεργατών του, τίθεται το ερώτημα: πώς αυτά μπορεί να συνδέονται με την εκλογή του Donald Trump ως 45^{ου} προέδρου των Η.Π.Α. (Grassegger & Krogerus, 2017); Ένα όνομα που συχνά συσχετίζεται με τα αποτελέσματα των εκλογών του 2016 είναι αυτό της *Cambridge Analytica*, θυγατρικής εταιρίας της βρετανικής *SCL Group*¹⁷. Η *Cambridge Analytica* αποτελεί μία από τις εταιρίες

¹⁷ Cambridge Analytica (2015, 8 Σεπτεμβρίου). The Future of Political Campaigns. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά στο <https://www.youtube.com/watch?v=IBgHrn-TrD8&feature=youtu.be>

που χρησιμοποιούν big data για εμπορικούς ή πολιτικούς σκοπούς (Cadwalladr, 2017). Σύμφωνα με τον Alexander Nix, CEO της Cambridge Analytica, η επιτυχία της εταιρίας στηρίζεται στον συνδυασμό τριών στοιχείων: της επιστήμης της προσωπικότητας σύμφωνα με το μοντέλο των πέντε παραγόντων, της ανάλυσης των big data και της στοχευμένης διαφήμισης. Χρησιμοποιώντας τον όρο *psychographics*, περιγράφουν τη στροφή στον τομέα της διαφήμισης και του μάρκετινγκ, από τη χρήση δημογραφικών στοιχείων για την προώθηση προϊόντων ή υπηρεσιών στην προσθήκη ψυχολογικών δεδομένων σχετικών με την προσωπικότητα και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ατόμων. Τι σημαίνει, όμως, αυτό στην πράξη σχετικά με τις πολιτικές εκστρατείες; Ο Nix, στην ομιλία του στο *Concordia Summit* του 2016¹⁸, αναπτύσσει τον τρόπο με τον οποίο τα *psychographics* επηρεάζουν το μάρκετινγκ και τις επικοινωνιακές στρατηγικές στην περίπτωση των εκλογών μέσω του παραδείγματος της προώθησης της γνωστής Δεύτερης Τροπολογίας του Αμερικάνικου Συντάγματος, δηλαδή του δικαιώματος οπλοφορίας για τους πολίτες της χώρας. Σύμφωνα με τον Nix, αν το κοινό στο οποίο απευθυνόμαστε έχει υψηλούς δείκτες σε *νευρωτισμό* και *ευσυνειδησία*, θα χρειαστούμε ένα μήνυμα που είναι λογικό και βασισμένο στο φόβο: «η απειλή μίας ληστείας και η ασφάλεια που προσφέρει ένα όπλο είναι πολύ πειστικά», αναφέρει. Ένα μήνυμα που στηρίζεται στις οικογενειακές αξίες και στην παράδοση του να περνάει η γνώση της χρήσης ενός όπλου από γενιά σε γενιά μπορεί, αντίθετα, να είναι περισσότερο αποτελεσματικό για ένα κοινό με χαμηλότερη *δεκτικότητα σε εμπειρίες* και υψηλότερη *προσηνεία*. Αυτή η προσέγγιση είναι γνωστή ως *συμπεριφορική μικροστόχευση* (*behavioral microtargeting*).

Το βαθμό στον οποίο η συμπεριφορική μικροστόχευση της Cambridge Analytica επηρέασε το αποτέλεσμα των αμερικανικών εκλογών είναι αδύνατο να το γνωρίζουμε. Ο Lindstrom παρατηρεί ότι πιθανόν η πηγή για να κατανοήσουμε αυτές τις συμπεριφορές που οδηγούν στην ανάδειξη φαινομένων, όπως η πολιτική Trump, βρίσκεται, τελικά, στα *small data* αντί στα *big data*, και αυτό γιατί, όπως αναφέρει:

Τα *big data* και οι προγνωστικές αναλύσεις, τείνουν να αποτελέσουν ένα είδος περιοριστικού μανδύα, σαν κάτι που θεωρείται ως η πιστή αποτύπωση σχετικά με το ποιο και τι ακριβώς είμαστε. Μας εγκλωβίζουν να αναγνωρίσουμε ένα συγκεκριμένο μοτίβο συμπεριφοράς, παρακάμπτοντας συναισθήματα, σκέψεις και οτιδήποτε άλλο μπορεί να υπάρχει (Lindstrom, 2017).

Το φαινόμενο του τραμπισμού, τονίζει ο Lindstrom, φαίνεται να απέκτησε χαρακτηριστικά θρησκευτικής πίστης με ιδιότητες ενός σιωπηρού κινήματος, καθώς οι υποστηρικτές του απέφυγαν προσεκτικά την ανοιχτή προβολή, συζήτηση και ταύτιση με την υποψηφιότητα Trump. Ο τρόπος ζωής και οι συνήθειές τους, ο μικρόκοσμός τους, δεν αποτελούσε ικανό αναγνωριστικό της πιθανότητας εκδήλωσης παρόμοιας πολιτικής συμπεριφοράς καθώς, σε αρκετές περιπτώσεις, οι ίδιοι πολίτες θα μπορούσαν άνετα να πριμοδοτήσουν και τους δύο υποψηφίους για την αμερικάνικη προεδρία. Είναι, όμως, εκείνες οι ιδιαίτερες μικρές λεπτομέρειες και στοιχεία, κατά τον Lindstrom, που μπορεί να κάνουν τη διαφορά, η ανάγνωση κατά μία ευρύτερη έννοια ενός πολιτισμικού κώδικα με ενδιαφέροντα στοιχεία για

¹⁸ Concordia (2016, 27 Σεπτέμβρη). The Power of Big Data and Psychographics. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά στο <https://www.youtube.com/watch?v=n8Dd5aVXLcC>

τις προθέσεις και τις διαθέσεις των πολιτών, σε μία εποχή μετασχηματισμού της κουλτούρας της πολιτικής.

Το κοινοτικό όραμα του Zuckerberg

Τι είναι, όμως, αυτό που κάνει τον Zuckerberg να ενδιαφέρεται τόσο έντονα για τις κοινότητες εντός του Facebook; Πέραν των διαβεβαιώσεων για τα ειλικρινή του κίνητρα, το Facebook παραμένει μία εταιρία-κολοσός, η οποία έχει καταφέρει να μεγιστοποιήσει τα κέρδη της μέσω συνεργασιών με άλλους επιχειρηματικούς κολοσσούς και παραδοσιακά ΜΜΕ. Μήπως είναι, λοιπόν, οι νέες κοινότητες που ευαγγελίζεται ο Zuckerberg απλώς μία ακόμη κατηγοριοποίηση των χρηστών, η οποία θα βοηθήσει τις εταιρίες να προσφέρουν καλύτερα στοχευμένες διαφημίσεις, αυξάνοντας έτσι περαιτέρω τα κέρδη του Facebook; Ή είναι απλώς μία αναγνώριση ότι το μάρκετινγκ της εταιρίας στηρίζεται πλέον ολοένα και περισσότερο στις προεκτάσεις του Facebook στον πραγματικό κόσμο; Στο μανιφέστο του, ο Zuckerberg φαίνεται να δίνει στην πλατφόρμα τα εύσημα για συμπεριφορές που επηρεάζουν την κοινωνική αλλαγή σε παγκόσμιο επίπεδο και, παράλληλα, να αναλαμβάνει ένα βαθμό της ευθύνης για το μέλλον. Από τότε το Facebook και ο Zuckerberg προσωπικά έγιναν υποστηρικτές της αλλαγής; Φαίνεται ότι, μέχρι στιγμής, η εταιρία σε μεγάλο βαθμό αντιδρούσε σε ό,τι οι ίδιοι οι χρήστες καθιστούσαν πιθανό: οι «ομάδες» του Facebook δεν φτιάχτηκαν με το σκεπτικό του να φέρουν κοντά ομοϊδεάτες έναντι κάποιου καθεστώτος, ούτε τα «events» είχαν ως στόχο να χρησιμοποιηθούν για πολιτικές κινητοποιήσεις. Παρόλα αυτά, μέσω της κοινωνικής δράσης των χρηστών εντός μίας πλατφόρμας με ελεύθερη δομή, οι εφαρμογές έλαβαν νέες κατευθύνσεις, νέες χρήσεις που δύσκολα θα φαντάζονταν οι δημιουργοί τους ενόσω η ίδια η πλατφόρμα παρέμενε, σε κάποιο έστω βαθμό, ιδεολογικά ουδέτερη.

Όμως, το Facebook μοιάζει πλέον να έχει απορρίψει το ρόλο του ως μία πλατφόρμα που επαφίεται στην ελεύθερη έκφραση της όποιας συμπεριφοράς των χρηστών της. Οι πρωτοβουλίες των τελευταίων ετών, όπως, για παράδειγμα, η σήμανση και αφαίρεση περιεχομένου ως προσβλητικού, έχουν αποτελέσει επίμαχα ζητήματα. Γνωστό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της διαγραφής της βραβευμένης με Pulitzer φωτογραφίας «The Terror of War» του Nick Ut¹⁹ από το άρθρο του Νορβηγού Tom Egeland, το οποίο σχολίαζε τις επτά φωτογραφίες που άλλαξαν την ιστορία του πολέμου. Παρότι η απόφαση αυτή θα μπορούσε εύκολα να χαρακτηριστεί ένα απλό σφάλμα πίσω από καλές προθέσεις, η αδυναμία της εταιρίας να το διαχειριστεί ικανοποιητικά, προβαίνοντας σε αποκλεισμό του αρθρογράφου από την πλατφόρμα και σε περαιτέρω αφαίρεση της φωτογραφίας σε δημοσιεύσεις συμπαράστασης προς αυτόν, οδήγησε σε παρεμβάσεις από ένα πλήθος νορβηγών πολιτικών (μεταξύ αυτών και της πρωθυπουργού Erna Solberg) αλλά και στην σφοδρή κριτική του Facebook από τον αρχισυντάκτη της *Aftenposten*, της πιο δημοφιλούς εφημερίδας της χώρας, μέσω ενός ανοιχτού γράμματος (Hansen, 2016). Ο Espen Egil Hansen αναφέρεται συγκεκριμένα στον Zuckerberg, τον οποίο χαρακτηρίζει ως «τον πιο ισχυρό αρχισυντάκτη του κόσμου» και τον αποδοκιμάζει έντονα για κατάχρηση εξουσίας. Ο Hansen δίνει ακόμα ένα πολύ ενδιαφέρον επιχείρημα: τι θα συνέβαινε αν αυτή η φωτογραφία είχε τραβηχτεί σήμερα; Θα επιτρεπόταν από τους αλγόριθμους ή το όποιο κέντρο αποφάσεων της πλατφόρμας να δημοσιευτεί και να αποκτήσει τον αντίκτυπο που απέκτησε τότε μέσω των παραδο-

¹⁹ Πρόκειται για τη διάσημη φωτογραφία η οποία απεικονίζει την εννιάχρονη Kim Phύc να τρέχει μακριά από επίθεση με βόμβες napalm κατά τη διάρκεια του πολέμου του Βιετνάμ.

σιακών μέσων ενημέρωσης; Μία πιθανή απάντηση στο ερώτημα αυτό φαίνεται να έρχεται από ένα άλλο ανοιχτό γράμμα προς την πλατφόρμα²⁰, αυτή τη φορά από 79 οργανώσεις ανθρώπινων δικαιωμάτων, οι οποίες αναφέρονται σε διάφορες αμφιλεγόμενες επιλογές της πλατφόρμας, όπως, για παράδειγμα, την απενεργοποίηση του λογαριασμού της Korryn Gaines μετά από αίτημα της αστυνομίας της Βαλτιμόρης (Woods, 2016) ή την αφαίρεση βίντεο που μετέδιδε ζωντανά κινητοποιήσεις στη Dakota: «[ό]ταν τα περισσότερα ευάλωτα μέλη της κοινωνίας στρέφονται στην πλατφόρμα σας για να καταγράψουν και να μοιραστούν εμπειρίες κοινωνικής αδικίας, το Facebook είναι ηθικά υποχρεωμένο να προστατέψει αυτή την έκφραση» (Toor, 2016).

Ένα άλλο ζήτημα που απασχόλησε τους σχολιαστές του Facebook εντός του 2016 ήταν η πρωτοβουλία *Free Basics* της εταιρίας, η οποία «παρέχει δωρεάν βασικές υπηρεσίες σε αγορές όπου η πρόσβαση στο διαδίκτυο μπορεί να είναι λιγότερο προσιτή οικονομικά. Επιτρέπει στα άτομα να περιηγηθούν σε επιλεγμένες σελίδες πληροφοριών υγείας, εργασίας και τοπικούς ιστότοπους χωρίς χρεώσεις δεδομένων»²¹. Το Φεβρουάριο του 2016, όμως, η πλατφόρμα δέχτηκε ισχυρή κριτική στην Ινδία (Bhatia, 2016). Συγκεκριμένα, στη βάση του «Prohibition of Discriminatory Tariffs for Data Services Regulations», η *Ρυθμιστική Αρχή για τις Τηλεπικοινωνίες της Ινδίας* (Telecom Regulatory Authority of India, TRAI) απαγόρευσε, εν τέλει, τη λειτουργία του *Free Basics* στη χώρα, καθώς θεώρησε πως αυτό έρχεται σε αντίθεση με την αρχή της ουδετερότητας του διαδικτύου. Ο λόγος ήταν η διαφορετική τιμολόγηση στη βάση του περιεχομένου των ιστότοπων που περιλαμβάνονταν στο *Free Basics*. Η πλατφόρμα *Internet.org* φαίνεται τελικά πως περιλάμβανε έναν πολύ περιορισμένο αριθμό ιστότοπων, με το Facebook να αποτελεί, φυσικά, το μόνο μέσο κοινωνικής δικτύωσης, κάτι που προκάλεσε το σχόλιο του Nikhil Pahwa, ιδρυτή και επιμελητή του *MediaNama*: «[α]υτό που ο Zuckerberg εννοεί με το Internet για όλους, είναι ουσιαστικά Facebook για όλους» (Pahwa, 2014).

Το ερώτημα που αναδύεται από τις μέχρι στιγμής προσπάθειες της πλατφόρμας να αποτελέσει κάτι περισσότερο από ένα μέσο κοινωνικής δικτύωσης, είναι το κατά πόσο η εκτέλεση αυτού του ρόλου και, ακόμα, και οι ίδιες οι προθέσεις του Facebook είναι προσανατολισμένες στην κατεύθυνση της μεγαλύτερης ωφελιμότητας για τους χρήστες ή απλώς αποτελούν ένα μέσο αύξησης των εταιρικών κερδών και της πρωτοκαθεδρίας της πλατφόρμας στο τεχνολογικό πεδίο.

Αναζητώντας το «μοτίβο που συνδέει» σε καιρούς αποσταθεροποίησης

Έχουμε εκπαιδευτεί να σκεφτόμαστε τα μοτίβα (patterns) ως αμετάβλητες σταθερές οντότητες. Είναι πιο εύκολο και περισσότερο τεμπέλικο έτσι, αλλά δεν ισχύει. Στην πραγματικότητα, ο σωστός τρόπος να σκεφτόμαστε για το «μοτίβο που συνδέει» [the pattern which connects] είναι πρωταρχικά ως ένα χορό ανάμεσα σε αλληλεπιδρώντα μέρη και μόνο δευτερευόντως να το σκεφτόμαστε ως περικλειόμενο από διάφορα φυσικά όρια τα οποία οι ζωντανοί οργανισμοί επιβάλλουν (Bateson, 1972).

²⁰ Διαθέσιμο ηλεκτρονικά στο https://s3.amazonaws.com/s3.sumofus.org/images/79_FacebookCensorshipPolicySign-OnLetter.pdf

²¹ Facebook Newsroom (2017). *Products*. Ανακτήθηκε 27 Δεκεμβρίου, 2017, από <https://newsroom.fb.com/products/>

Μπορεί οι κοινότητες που οραματίζεται ο Zuckerberg να ενισχύσουν ακόμη περισσότερο τα echo chambers στα οποία φαίνεται ότι κινούμαστε (τόσο online όσο και, σε μεγάλο βαθμό, offline); Το αν θα καταφέρουν όντως να συμπεριλάβουν άτομα με διαφορετικές απόψεις και ιδεολογίες ή αν απλά θα φέρουν ομοιόδεατες ακόμα πιο κοντά, είναι ένα μεγάλο ερώτημα. Ίσως τελικά να είναι δύσκολο να συμμετέχουμε σε μία παγκόσμια κοινότητα χωρίς το φιλτράρισμα που οι μικρότερες κοινότητες μπορούν να προσφέρουν, πιθανόν κάτι τέτοιο είναι πέραν των μέχρι στιγμής ορίων της φυσιολογίας του εγκεφάλου μας²². Όμως, το ζητούμενο είναι αυτές οι ενδιάμεσες κοινότητες να διευρύνουν, αντί να περιορίζουν περαιτέρω, το πεδίο αντίληψής μας, και να προσφέρουν μία λειτουργική διαμεσολάβηση ανάμεσα στο ατομικό και στο απέραντο παγκόσμιο, για το οποίο δεν είχε προετοιμαστεί ο εγκέφαλος του ανθρώπου τροφосуλλέκτη.

Επιστρέφοντας στη διαπίστωση του Eco για τις «στρατιές των ηλιθίων», αν τη δεχτούμε ως υπόθεση εργασίας, το ερώτημα που προκύπτει είναι κατά πόσο αυτές οι στρατιές, τελικά, ενισχύθηκαν από τα social media ή έγιναν απλώς περισσότερο ορατές. Αν θεωρήσουμε πως το διαδίκτυο αποτελεί όντως ένα δημοκρατικό μέσο, με την έννοια ότι η πρόσβαση αποτελεί ικανή συνθήκη για την εκφορά άποψης, τότε οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως τόσο ο Eco όσο και οι περισσότεροι από εμάς ήμασταν, τελικά, περισσότερο βυθισμένοι σε echo chambers πριν την επανάσταση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, αγνοώντας ένα μεγάλο μέρος του κόσμου που βρισκόταν πέραν του στενού κοινωνικού μας πεδίου, ένα μέρος που μπορεί να περιελάμβανε πλήθος από «ηλίθιους» αλλά και από «νομπελίστες». Ηλίθιοι και νομπελίστες που τελικά μπορούν να αποτελούν και διαφορετικές φωνές μέσα μας, άλλες περισσότερο ενισχυμένες και άλλες λιγότερο. Εσωτερικές φωνές ενός πολυφωνικού εαυτού (Koskinas, 1987· Holquist, 2002). Πιθανόν αυτό το μικρό ποσοστό του κόσμου, στο οποίο κινούμαστε καθημερινά, να είναι λιγότερο περιεκτικό από όσο μπορεί να πιστεύουμε ότι είναι. Άλλωστε, τα κάθε λογής άκρα ή συμπεριφορές που αποκλίνουν από την εκάστοτε νόρμα, τα οποία μπορεί να παρατηρηθούν ευκολότερα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, δεν προέρχονται από κάποιο διαφορετικό είδος ανθρώπων ή από μία τεχνολογία που ως δια μαγείας κατάφερε να αλλοιώσει τον ανθρώπινο πολιτισμό μέσα σε μία νύχτα. Παρότι μία τέτοια αντίληψη μάς βοηθά να αποφύγουμε δυσκολότερα ερωτήματα σε σχέση με τις κοινωνικές μας δομές, ουσιαστικές απαντήσεις δεν μπορούν να βρεθούν αν αποτύχουμε να αφουγκραστούμε αυτό που η τεχνολογική επανάσταση έχει τελικά καταστήσει περισσότερο ορατό: «[α]υτά δεν είναι τεχνικά προβλήματα, είναι ανθρώπινα προβλήματα, στην κλιμάκωση των οποίων η τεχνολογία απλά συνέβαλε, αλλά συνεχίζουμε να επιχειρούμε καθαρά τεχνολογικές λύσεις. Δεν μπορούμε να βρούμε μέσω μηχανικής μάθησης τη διέξοδό μας από αυτή την καταστροφή, η οποία είναι στην πραγματικότητα μία τέλεια καταιγίδα κακής γνώσης των πολιτών και κακής πληροφοριακής παιδείας» (DeVito, 2017). Ωστόσο, ο δυισμός άνθρωπος/τεχνολογία μάλλον αποτελεί γραμμική προσέγγιση που απλοποιεί μία σύμπλοκη πραγματικότητα, όπου άνθρωπος και τεχνολογία βρίσκονται σε σχέση αμοιβαίας αιτιότητας: σε αλλάζω τη στιγμή που με αλλάζεις, όπως στην περίφημη λιθογραφία του Maurits Cornelis Escher με τίτλο *Drawing Hands*.

Όπως επισημαίνει ο Zygmunt Bauman, ζούμε σε μία εποχή που χαρακτηρίζεται από κρίσεις. Κρίσεις, που διαδέχονται άμεσα άλλες κρίσεις, όταν το μοτίβο που είχαμε συνηθίσει παλαιότερα ήταν περίοδοι κρίσεις και ισορροπίας να εναλλάσσονται μεταξύ τους (Bauman,

²² Ο ανθρωπολόγος Robin Dunbar πρότεινε, στη βάση της συσχέτισης μεταξύ του μεγέθους του εγκεφάλου πρωτεύοντων θηλαστικών και το μέσο μέγεθος των κοινωνικών ομάδων τους, πως οι άνθρωποι μπορούν να διατηρούν μονάχα 150 σταθερές σχέσεις, κάτι που έχει γίνει γνωστό ως *αριθμός του Dunbar*.

2007). Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Howard Rheingold, επινοητής του όρου «δυνητικές κοινότητες» (Rheingold, 1993):

Ένας αριθμός γεγονότων, το 2017, έκανε πολλούς να αναρωτιούνται για την τεχνολογία των κοινωνικών μέσων που έχουν υιοθετήσει δισεκατομμύρια ανθρώπων και το κακό που αυτή μπορεί να προκαλέσει. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αξιοποίηση του Facebook ως εργαλείο προπαγάνδας με όπλο αλγόριθμους τεχνητής νοημοσύνης για τη μόχλευση των εκλογικών αποτελεσμάτων και της δημόσιας σφαίρας. Άλλο παράδειγμα αποτελεί η συνειδητοποίηση ότι ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού περπατάει και οδηγεί κοιτώντας την οθόνη του κινητού του. Ή η αποτυχία της Equifax να προστατέψει τα ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα των ανθρώπων, που έτσι και αλλιώς ουδέποτε είχαν συναινέσει στη συλλογή τους. Ή ακόμα και η χρήση του twitter για την εκτόξευση απειλών πυρηνικού πολέμου (Rheingold, 2017).

Σε παρόμοιες διαπιστώσεις για το 2017 καταλήγει και ο Joi Ito, διευθυντής του MIT Media Lab: «[ή]ταν ένα έτος με αναταράξεις για το εργαστήριό μας και για όλο τον κόσμο. Οι ζωές μας, επαγγελματικές και προσωπικές, επηρεάστηκαν από γεγονότα παγκόσμιας κλίμακας. Όπως οι πολιτικές και οι προτεραιότητες του Donald Trump, η κλιμάκωση της κρίσης με τη Βόρεια Κορέα, τρομοκρατικές επιθέσεις και κυβερνο-επιθέσεις, τυφώνες και φωτιές στις ΗΠΑ, και ιστορικοί λοιμοί στην Αφρική» (Ito, 2017).

Ίσως το πλανητικό χωριό, ως παγκόσμιο σύστημα, να βρίσκεται σε μία περίοδο μετάβασης που χαρακτηρίζεται από αποσταθεροποίηση και διαρκείς ανατροπές. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε προς ποια κοινωνία μεταβαίνουμε και αυτό δυσκολεύει ακόμα περισσότερο τη μετάβαση. Ταυτόχρονα, δίνει βαθμούς ελευθερίας για δημιουργικές ατραπούς. Ένα σύστημα μακράν της ισορροπίας (*far from equilibrium system*), μπροστά σε μία κρίση, στο κατώφλι μίας διχαλωτής διακλάδωσης (*bifurcation point*) μπορεί να εμφανίσει εξελικτική συμπεριφορά (Byrne, 1998; Capra & Luisi, 2014; Mitchell, 2009). Η εξελικτική συμπεριφορά είναι συνθήκη επιβίωσης σε ένα χρονοτόπο διαρκών αλλαγών και αποσταθεροποίησης, όπου το αναπάντεχο είναι ο κανόνας: «[η] απώλεια των σταθερών σημείων αναφοράς σημαίνει ότι η κοινωνία και οι δομές της βρίσκονται σε μία συνεχή διεργασία μετασχηματισμών [...], χρειάζεται να γίνουμε ειδήμονες στην αλλαγή και στον μετασχηματισμό» (Schön, 1971, σ. 28) προκειμένου να επιβιώσουμε. Η κρίση μπορεί να είναι μία πρώτης τάξεως ευκαιρία για «φυγή προς τα εμπρός» (Capra, 2003). Το μέλλον δεν είναι δεδομένο (Prigogine, 2003). Τελικά, η ίδια η ζωή είναι δυνατή μόνο σε ένα σύμπαν μακράν της ισορροπίας (Prigogine & Stengers, 1997).

Έχω πειστεί ότι πλησιάζουμε μία διακλάδωση παρόμοιου μεγέθους, η οποία συνδέεται με την έκρηξη της τεχνολογίας της πληροφορίας. Ήδη βιώνουμε την δικτυωμένη κοινωνία. Οι άνθρωποι συνδέονται μεταξύ τους περισσότερο παρά ποτέ Αυτό το μέλλον ενέχει μεγάλες υποσχέσεις αλλά και κινδύνους. Ποιο μπορεί να είναι το αποτέλεσμα αυτής της διακλάδωσης; Για να θέσω το ερώτημα στη μακρά προοπτική της βιολογικής εξέλιξης: Θα δράσει η δικτυωμένη κοινωνία ως αποικία μυρμηγκιών ή θα αναδυθεί ένας πολιτισμός ελεύθερων ανθρώπων; (Prigogine, 2003)

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Bachrach, Y., Kosinski, M., Graepel, T., Kohli, S., & Stillwell, D. (2012). Personality and patterns of Facebook usage. In Proceedings of the 4th Annual ACM Web Science Conference (pp. 24-32). New York, NY, USA: ACM. <https://doi.org/10.1145/2380718.2380722>
- Bateson, G. (1972). *Steps to an ecology of mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Batliwala, S. (2002). Grassroots movements as transnational actors: Implications for global civil society. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 13 (4), 393-409. <https://doi.org/10.1023/A:1022014127214>
- Bauman, Z. (2007). *Liquid times: Living in an age of uncertainty*. Cambridge: Polity Press.
- Bhatia, R. (2016, May 12). The inside story of Facebook's biggest setback. *The Guardian*. Retrieved December 17, 2017, from <http://www.theguardian.com/technology/2016/may/12/facebook-free-basics-india-zuckerberg>
- Brailas, A., Koskinas, K., & Alexias, G. (2016). Design and implementation of a web-based system to support collective reflective practice. *International Journal of Designs for Learning*, 7 (3), 95-104.
- Brailas, A., & Nika, S. (2015). Groupwork and participatory media. *European Journal of Social Behaviour*, 2 (1), 12-20. <https://doi.org/10.5281/zenodo.237077>
- Bruns, A., Highfield, T., & Burgess, J. (2013). The Arab Spring and Social Media Audiences: English and Arabic Twitter Users and Their Networks. *American Behavioral Scientist*, 57 (7), 871-898. <https://doi.org/10.1177/0002764213479374>
- Byrne, D. (1998). *Complexity theory and the social sciences: An introduction*. London; New York: Routledge.
- Cadwalladr, C. (2017, May 7). The great British Brexit robbery: How our democracy was hijacked. *The Observer*. Retrieved January 11, 2018, from <http://www.theguardian.com/technology/2017/may/07/the-great-british-brexit-robbery-hijacked-democracy>
- Capra, F. (2003). *The hidden connections: A science for sustainable living*. London: Flamingo.
- Capra, F., & Luisi, P. L. (2014). *The systems view of life: A unifying vision*. UK: Cambridge University Press.
- Castells, M. (2015). *Networks of outrage and hope: Social movements in the internet age*. (2nd ed.). Cambridge: Polity Press.
- Colleoni, E., Rozza, A., & Arvidsson, A. (2014). Echo chamber or public sphere? Predicting political orientation and measuring political homophily in Twitter using big data. *Journal of Communication*, 64 (2), 317-332. <https://doi.org/10.1111/jcom.12084>
- DeVito, M. (2017, October 19). Shareable quotes from experts on the future of truth and misinformation online. Retrieved January 2, 2018, from <http://www.pewinternet.org/2017/10/19/shareable-quotes-from-experts-on-the-future-of-truth-and-misinformation-online/>
- Dubois, E., & Blank, G. (2018). The echo chamber is overstated: The moderating effect of political interest and diverse media. *Information, Communication & Society*, 21 (5), 729-745. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2018.1428656>

- Ghonim, W. (2015). Let's design social media that drives real change. Retrieved December 14, 2017, from https://www.ted.com/talks/wael_ghonim_let_s_design_social_media_that_drives_real_change
- Gkini, C., & Brailas, A. (2015). Visualizations of personal social networks on Facebook and community structure: an exploratory study. *European Journal of Social Behaviour*, 2 (1), 21-30. <https://doi.org/10.5281/zenodo.237086>
- Grassegger, H., & Krogerus, M. (2017, January 28). The data that turned the world upside down. Retrieved January 2, 2018, from https://motherboard.vice.com/en_us/article/mg9vvn/how-our-likes-helped-trump-win
- Gyenes, N., & Seymour, B. (2017, February 23). Public Health Echo Chambers in a Time of Mistrust & Misinformation - Digital Health @ Harvard, February 2017. Retrieved January 3, 2018, from <https://cyber.harvard.edu/events/digitalhealth/2017/02/Gyenes-Seymour>
- Hand, M., & Hillyard, S. (2014). *Big data? Qualitative approaches to digital research*. Bingley, U.K.: Emerald Group Publishing Limited.
- Hansen, E. E. (2016, December 27). Dear Mark. I am writing this to inform you that I shall not comply with your requirement to remove this picture. *Afterposten*. Retrieved November 21, 2017 from <https://www.aftenposten.no/meninger/kommentar/i/G892Q/Dear-Mark-I-am-writing-this-to-inform-you-that-I-shall-not-comply-with-your-requirement-to-remove-this-picture>
- Hilbert, M. (2015). The theory, practice and limits of big data for the social sciences. UC Davis Institute for Social Sciences. Retrieved January 5, 2018, from <https://www.youtube.com/watch?v=cBFQe6Nng44>
- Holquist, M. (2002). *Dialogism: Bakhtin and his world*. New York: Routledge.
- Ito, J. (2017, December 29). 2017: The year that was. Retrieved December 31, 2017, from <https://medium.com/mit-media-lab/2017-the-year-that-was-45147c3f81ec>
- Khondker, H. H. (2011). Role of the New Media in the Arab Spring. *Globalizations*, 8 (5), 675–679. <https://doi.org/10.1080/14747731.2011.621287>
- Kosinski, M. (2017). *Hvor Godt kan kunstig intelligens forsta oss?* Retrieved January 11, 2018, from <https://www.youtube.com/watch?v=VRLzXZ4Eaz0>
- Kosinski, M., Matz, S. C., Gosling, S. D., Popov, V., & Stillwell, D. (2015). Facebook as a research tool for the social sciences: Opportunities, challenges, ethical considerations, and practical guidelines. *American Psychologist*, 70 (6), 543-556. <https://doi.org/10.1037/a0039210>
- Kosinski, M., Stillwell, D., & Graepel, T. (2013). Private traits and attributes are predictable from digital records of human behavior. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 110 (15), 5802-5805. <https://doi.org/10.1073/pnas.1218772110>
- Koskinas, K. (1987). Prolegomena to a theory of working class culture: Organizational, political, and ideological praxis of the Alberta Federation of Labour, 1979-1986. Canada: Sociology Department, University of Alberta. Retrieved December 31, 2017, from <http://books.google.gr/books?id=q3e6SgAACAAJ>

- Lindstrom, M. (2017). Donald Trump: Data that would have revealed advantage. *Time*. Retrieved December 26, 2017, from <http://time.com/4570589/election-big-data/>
- Mitchell, M. (2009). *Complexity: A guided tour*. USA: Oxford University Press.
- Pahwa, N. (2014, October 10). What Mark Zuckerberg didn't say about Internet.org. Retrieved January 2, 2018, from <https://www.medianama.com/2014/10/223-zuckerberg-india-internet-org/>
- Pariser, E. (2011). *The filter bubble: What the internet is hiding from you*. UK: Penguin Books Limited.
- Prigogine, I. (2003). *Είναι το μέλλον δεδομένο*; Αθήνα: Εκδόσεις: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
- Prigogine, I., & Stengers, I. (1997). *The End of certainty: Time, chaos, and the new laws of nature*. New York: Free Press.
- Rheingold, H. (1994). *Virtual community: Finding connection in a computerized world*. London: Secker & Warburg
- Rheingold, H. (2017, December 26). Thinking about thinking about what to do about technology. Retrieved December 27, 2017, from <https://medium.com/@hrheingold/thinking-about-thinking-about-what-to-do-about-technology-5788099c3e5b>
- Rheingold, H., & Weeks, A. (2012). *Net smart: How to thrive online*. Cambridge: MIT Press.
- Schön, D. A. (1971). *Beyond the stable state: Public and private learning in a changing society*. London: Maurice Temple Smith Ltd.
- Smith, A., Fressoli, M., & Thomas, H. (2014). Grassroots innovation movements: challenges and contributions. *Global and Regional Research Perspectives*, 63 (Supplement C), 114-124. Special Volume: Sustainable Production, Consumption and Livelihoods. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2012.12.025>
- Toor, A. (2016, September 15). Facebook censored a live stream video posted by Dakota pipeline protesters. *The Verge*. Retrieved January 2, 2018, from <https://www.the-verge.com/2016/9/15/12926058/facebook-dakota-pipeline-video-censorship-protest>
- Watts, D. (2014). *Six degrees: The new science of networks*. UK: Random House.
- Wolfsfeld, G., Segev, E., & Sheaffer, T. (2013). Social Media and the Arab Spring: Politics Comes First. *The International Journal of Press/Politics*, 18 (2), 115-137. <https://doi.org/10.1177/1940161212471716>
- Woods, B. (2016, August 3). Facebook deactivated Korryn Gaines' account during standoff, police say. *The Guardian*. Retrieved January 2, 2018, from <https://www.theguardian.com/us-news/2016/aug/03/korryn-gaines-facebook-account-baltimore-police>
- Youyou, W., Kosinski, M., & Stillwell, D. (2015). Computer-based personality judgments are more accurate than those made by humans. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 112 (4), 1036-1040. <https://doi.org/10.1073/pnas.1418680112>
- Άρεντ, Χ. (2009). *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ. Μια έκθεση για την κοινοτοπία του κακού*. Μτφρ. Β. Τομανάς, Αθήνα: Νησίδες.

Γκίνη, Χ., Θεριανού, Μ., & Μπράλας, Α. (2015). Crowd-δημιουργία, Wiki-κουλτούρα & Κινήματα Πολιτών. Στο Κ. Κοσκινάς & Α. Μπράλας (Επιμ.), *Η Κουλτούρα του Διαδικτύου: Η συλλογική αφήγηση μίας δικτυωμένης ζωής*. Αθήνα: Εργαστήριο Δυνητικής Πραγματικότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο. Ανακτήθηκε 23 Ιανουαρίου, 2018, από <https://leanpub.com/culture>

Κατερέλος, Ι. (2013). *Χάος και Τάξη στα Κοινωνικά Συστήματα*. Αθήνα: Παπαζήση.

Μπράλας, Α. (2017). *Πολύπλοκα συστήματα και χάος: Εφαρμογές στην ψυχολογία και την εκπαίδευση*. Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.

Μπράλας, Α. (2018). *Η μάθηση στο χρονοτόπο του διαδικτύου: Κοινότητες, ψηφιακή κουλτούρα, wikipedia & MOOCs*. Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.

Οι συγγραφείς

Η συγγραφική ομάδα αποτελείται από μεταδιδάκτορες, υποψήφιους διδάκτορες και αποφοίτους του Τμήματος Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου που συνεργάζονται με το *Εργαστήριο Δυνητικής Πραγματικότητας, Διαδικτυακής Έρευνας και Ηλεκτρονικής Εκπαίδευσης* του τμήματος.

Μπράλας Αλέξιος: Είναι μεταδιδακτορικός ερευνητής στο Τμήμα Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Αποφοίτησε από το Τμήμα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης το 2007 και ολοκλήρωσε τη διδακτορική του διατριβή στο Τμήμα Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου το 2013, στο πλαίσιο υποτροφίας σπουδών από το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ). Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται στις εφαρμογές της συστημικής θεωρίας στην ψυχολογία και την εκπαίδευση, στην ομαδική ψυχοθεραπεία, στη διεργασιακή και στη βιωματική μάθηση, στην ψυχολογία των νέων μέσων και στη θεωρία πολυπλοκότητας. Για περισσότερες πληροφορίες, επισκεφτείτε την ιστοσελίδα: <https://abrailas.github.io/>.

Γκίνη Χριστίνα: Αποφοίτησε από το Τμήμα Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου το 2015 και πραγματοποιεί μεταπτυχιακές σπουδές στα Δυναμικά Συστήματα στο Πανεπιστήμιο του Bergen. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν τη θεωρία πολυπλοκότητας και τα δυναμικά συστήματα, την ψυχο-κοινωνιολογία της διαδικτυακής ζωής και την κοινωνιολογία του σώματος και της ενσώματης δράσης.

Κωλέτση Μαρία: Είναι Κοινωνική Ψυχολόγος και Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια στο Τμήμα Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, στο αντικείμενο της ριζοσπαστικοποίησης στο διαδίκτυο. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εστιάζονται στην θεμελιωμένη θεωρία, στην κυβερνο-κοινωνιο-ψυχολογία, στην κοινωνική υπολογιστική, καθώς και σε ζητήματα του ψηφιακού χάσματος, της τρομοκρατίας και της βίας στον κυβερνοχώρο.

Βάγιας Γεώργιος: Αποφοίτησε από το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου το 1997 και είναι υποψήφιος διδάκτορας του Τμήματος Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής του πραγματεύεται τις ψυχο-κοινωνιολογικές διαδικασίες εμφάνισης και άσκησης της ηγεσίας στο διαδίκτυο και στις δυνητικές κοινότητες, με έμφαση σε άτυπες μορφές κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης. Τα επιστημονικά-ερευνητικά του ενδιαφέροντα

αφορούν κυρίως την κοινωνιολογία και την ψυχολογία του κυβερνοχώρου, την επιστήμη και την κουλτούρα του Ιστού, την κλασσική και τη δυνητική οργανωσιακή θεωρία.

Μπαρμπάτη Στέλα: Υποψήφια διδάκτωρ του Τμήματος Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Απόφοιτη του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου και κάτοχος μεταπτυχιακής ειδίκευσης στις κοινωνιο-ψυχολογικές προσεγγίσεις και τις τεχνικές εφαρμογές των δυνητικών κοινοτήτων του Τμήματος Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εστιάζονται στις δυνητικές κοινότητες ως μέσο επικοινωνίας, αλληλεπίδρασης και ανάπτυξης της συλλογικότητας των ατόμων, καθώς επίσης στη μελέτη της ταυτότητας στο διαδίκτυο της έννοιας του σώματος στο περιβάλλον του κυβερνοχώρου.

Καρράς Δημήτριος: Είναι απόφοιτος του Τμήματος Επικοινωνίας και Μ.Μ.Ε. του Εθνικού & Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και έχει μεταπτυχιακή ειδίκευση στις δυνητικές κοινότητες. Εκπονεί τη διδακτορική του διατριβή στο Τμήμα Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου με αντικείμενο την ανάπτυξη εφαρμογών τοπικών μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται στην επικοινωνία, στα Μ.Μ.Ε., στο διαδίκτυο και στον κυβερνοχώρο και, ειδικότερα, στην ανάπτυξη κοινωνικού λογισμικού.